

ҚАЗАҚ, ҚЫРҒЫЗ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ТІЛТАНЫМДЫҚ КӨРІНІСТЕРІ

В данной статье рассматриваются когнитивные основания казахско, киргизских пословиц-поговорок.

The article describe the cognitive foundation in Kazakh, Kirgiz proverbs.

Тіл – әр халықтың рухани болмысымен біте қайнасып, ұлттың тағдырына қызмет етіп, өмірімен өзектес жүріп отыратын құбылыс. Кез келген халықтың ойлау ерекшелігі оның ұлттық тілінде көрініс табады, сондықтан тілімізде тілдік бірліктерді үнемі даму үстіндегі құбылыс ретінде қарастырып, оларды қоршаған әлеммен, әлеуметтік қоғаммен, жеке тұлғаның іс-әрекеттерімен, дүниетанымдық көзқарастарымен, ұлттық құндылықтарымен байланысты саралау – бүгінгі таңда тіл теориясының өзекті мәселесінің бірі болып табылады.

Қазіргі жаһандану процесі ғылым салаларының тоғысу мен бірігуіне ғана ықпал етпей, сонымен қатар тың ғылыми салалардың қалыптасуы мен дамуына да ықпал етті. Сондай қазақ тіл білімінде ғасырлар тоғысында қалыптасып, қарқынды дамып келе жатқан тіл білімінің бағыттарының бірі – тілтаным. Тілтаным – тіл білімінің қоғамдық-әлеуметтік ролі мен орнының күшеюіне орай, адамзаттың ой мен тіл, таным мен тілдік қарым-қатынасын анықтайтын, тың ізденісті талап ететін бағыт. Сол себепті де қазақ тіл білімінде тілтаным бағыты құнды зерттеулердің дүниеге келуін қамтамасыз етер алғышарттар қажеттігін көрсетіп отыр. Сондықтан біз өзіміздің ғылыми мақаламызда негізінен ауылы аралас, қойы қоралас отырған, бір-біріне бауыр-дос, құда-жекжат, дос-тамыр атанған қазақ, қырғыз халықтарының мақал-мәтелдеріндегі ортақ ойлау жүйесінің тілтанымдық негіздерін саралауға тырыстық.

Ғасырлар бойы небір сөз айшықтарын дүниеге әкеліп, қиыннан қиыстырып сөз таба білген, түйінді мәселені бір ауыз сөзбен ғана шешкен қазақ, қырғыз халқы – «сөз қадірі – өз қадірім» деп түсінген халықтар. Түркі тілдерінің ішінде қазақ, қырғыз тілдері өте сұлу, нәзік те сезімтал, қонымды да толымды тіл. Осы әуезді тілдер арқылы ұрпақтан ұрпаққа асыл мұра ретінде танылған ғажайып туындылар мен кестелеп әрі өрнектеп, өлмейтін, өшпейтін сарқылмас ауыз әдебиеті жасалды. Сол ауыз әдебиеті байлығының бірі – мақал-мәтелдер. «Тұз астың дәмін келтірсе; Мақал сөздің мәнін келтіреді» - демекші, қай халықтың болса да ауыз әдебиетінде мақал-мәтелдер көлемі шағын, мазмұны бай, тілі көркем жанрға жатады. Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, мазмұн тереңдігімен, түр жағынан ықшамдылығымен ерекшеленеді. Халық терең ойды осы мақал-мәтелдер арқылы аядай қалыпқа шебер сыйғыза білген. Сондықтан мақал-мәтелдер өзін жасаушы халықпен бірге жасайды, біреулері ескіріп қолданудан шығып, екіншілері жасарып, жаңадан туындап жатады. Бұл туралы ғалым Б.Адамбаев былай деп ой қорытады: «Мақал-мәтел адам тұрмысындағы алуан түрлі уақиғаларды, қарым-қатынастарды қысқа, тұжырымды тілмен түсіндіреді, айтылмас ойды ажарлайды, әрі анықтайды. Сондықтанда халық *Сөздің көркі – мақал* деп бағалаған. Мақал-мәтел, әдетте, бүкіл адам баласына ортақ. Сондықтан бір халықтың мақалын екінші халық төл шығармасындай қабылдай береді. Көптеген мақал-мәтелдер көнермей көп жасайды, әлденеше ұрпаққа, қоғамға қызмет етеді. Мақал-мәтел – халықтың сан ғасырлық көрген-білгенінен, бастан кешкен уақиғаларынан қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы; табиғатта, өмірде үнемі қайталап тұратын уақиғалармен, құбылыстармен байланысты туған тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» [1, 15 б.]. Ал қырғыз ғалымы А.Т.Дунканаев мақал-мәтелдің осындай құдіретті күші туралы былай деп ой қозғайды: «Мақал кечээ-бүгүн эле жарала калған жоқ, элдик оозеки

чыгармалардын эң байыркы түрлөрүнөн болуп саналат. Анын булагы – материалдык дүйнө. Адамдар турмуш элегинен өткөрүп, көз менен көргөн, же баамдап билген нерселерди, буюмдарды, же кубулуштарды, көрүнүштөрдү макалдарга материал кылып алган. Ушунун негизинде объективдүү чындыктын көйгөйлүү маселелерин козгоп, олуттуу ойго айлантып, жогорку көркөмдүк деңгээлге жеткирип, зор таасир кучкө ээ кылып, аларды мисалдатып берген» [2, 4 б.]. Ғалымдардың сөзүн ары қарай сабақтар болсақ, әр халықтың мақалы мен мәтелі – сол халықтың өзі жасап алған логикалық формуласы, ережесі. Ол кез келген уақиғаның, мәселенің тұсында адамның танымында елес беріп, еске түседі, жадысында қордаланып, тілге арқылы сыртқа шығарылады. Сөйтіп көп ойлануды, ұзақ баяндауды керек ететін қиын нәрсені жеп-жеңіл, оп-оңай, бір-ақ ауыз сөзбен шешіп, түсіндіріп беруге болады.

Әрбір халықтың ойлау ерекшелігі, ұлттық танымы оның ана тілінде көрініс табады. Өйткені бір халықты екінші халықтан тек ой формасы болып табылатын тілі ғана ерекшелендіріп отырады. Ал мақал-мәтелдердің баю, даму кезеңдерінің бірі – басқа халықтардан ауысу, аударып алу немесе ортақ танымдық үрдістің болуы. Мақал-мәтелдердің осындай қасиеті туралы Б.Адамбаев өз еңбегінде былай дейді: «Поэтическое творчество народа было бы невозможно, если бы не существовало контактов и взаимовлияний племен, народов, наций. Взаимообмен происходил прежде всего с родственными по языку каракалпакским, киргизским, узбекским, туркменским, татарским, башкирским народами, с котрыми спали в одной постели, пасли скот в одной долине. Поскольку у данных народов очень схожи быт, обычаи, исторические судьбы, то пословичные изречения, заимствованные у них, стали как бы своими у казахов, их очень трудно отличить от чисто казахских» [3,16б.]. Яғни ешбір халық бұл әлемде басқа халықпен байланыссыз, қарым-қатынассыз, томаға-тұйық өмір сүре алмайды. Сондықтан елінің шетіне күзет қоймаған ақ көңілді, кең пейілді, қонақжай қазақ халқы да көршілес халықтармен әрқашан араласып, алыс-беріс жасап, тілдік қарым-қатынасы тек сауда-саттық, құда-жекжаттықпен ғана шектелмей, ақыл-ой мұраларының алмасуы және дүниені тануымен де дамыған. Сондықтан дана халқымыз «Ырыс ауысады, білім жұғысады» деп сөз түйіндейді. Осыған орай тіліміздегі тұрмыс-салты, тарихи тағдыры ұқсас түркі халықтарынан ауысқан мақал-мәтелдерді қазақтың байырғы, қолтума мақал-мәтелдерінен ажырату өте қиын. Тек контексте сақталған кейбір сөздерге немесе жеке бір халықтың тіршілігіне тән еңбек-кәсібін, тұрмыс-салтын бейнелеуіне қарап «мынау пәлен халықтікі болар-ау» деп жорамалдауға, топшалауға болады. Мысалы: «*Халық айтпайды, халық айтса қалп айтпайды*» деген мақал қазақ халқына қырғыздардан ауысса керек. Олай дейтініміз –« *қалп*» деген сөздің мағынасы қазақтар үшін онша анық емес, ал қырғызша «*қалп – өтірік*» дегенді білдіреді.

Ойымызды саралай келе, біз қазақ, қырғыз мақал-мәтелдерінің тілтанымдық негіздерін айқын көрсету үшін төмендегідей семантикалық топтарға топтастырдық:

1. Өнер-білім, ақыл –даналық, ілім-ғылымға қатысты мақал-мәтелдер: Өнерлі өрге жүзеді – Өнерлүү өргө чабат, өнерү менен жан багат; Ел іші – өнер кеніші - Эл ичи – өнер кенчи; Білім –өмір шырағы – Илим – окуу булағы, Билим – өмүр чырағы; Білген су ішеді, білмеген у ішеді – Билген суу ичет, билбеген уу ичет; Жеті өлшеп – бір кес – Жети өлчөп – бир кес; Ақыл – тозбас тон – Ақыл – тозбогон тон, илим – түгөнбөгөн кен; Білегі күшті бірді жығады – Білімі күшті мыңды жығады – Билеги кучтүү бирди жыгат, билими кучтүү минди жыгат, т.б.

2. Еңбекке қатысты мақал-мәтелдер: Еңбектің наны тәтті, жалқаудың жаны тәтті – Эмгектин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу; Жаңбырменен жер көгерер, еңбекпенен ел көгерер – Жамгыр менен жер көгөрөт, эмгек пенен ел көгөрөт; Еңбек етсең –емерсің – Эмгек кылсаң, көгөрөсүң; Адамның еңбегін жер қайтарады

– Адамдын эмгегин жер кайтарат; Адамды адам еткен – еңбек – Адамды адам кылган–эмгек, т.б.

3. Тілге, сөз өнеріне қатысты мақал-мәтелдер: Бас кеспек бар болса да, тіл кеспек жоқ – Баш кесмек бар, тил кесмек жок; Қылыш жарасы бітсе де, тіл жарасы бітпейді – Қылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт; Жақсы сөз – жарым ырыс - Жаксы сөз – жандын эшиги; Адам тілінен табады – Адам тилинен табат; Өнер алды – қызыл тіл – Өнөр алды – кызыл тил; Өнерлінің қолы – алтын – Өнерлүүнүн колу – алтын, т.б.

4. Қонақ, қонақжайлыққа қатысты мақал-мәтелдер: Мейманның өзін бақпа, атын бақ – Меймандын өзүн бакпай, атын бак; Конок бир күн консо – кут, эки кун консо – жут ; Қонақ күткен адамның алыс-берісі болады – Конок куткен адамдын алыш-бериши болот, Келгенше қонақ ұялады, келгеннен соң үй иесі ұялады – Келгенче конок уялат, келгенден кийин үй ээси уялат, т.б.

5. Ерлік, батырлық, күштілік туралы мақал-мәтелдер: Шешінген судан тайынбайды – Чечинген суудан коркпойт, кезенген жоодан коркпойт; Көз – қорқақ, қол – батыр – Көз – коркок, кол - баатыр ; Ер намысы – ел намысы – Эр намысы – эл намысы; Қорқақ мың өледі, батыр бір өледі – Коркок мин өлет, баатыр бир өлет, т.б.

6. Достық, бірлік ,ынтымақ туралымақал-мәтелдер: Дос басқа қарайды, дұшпан аяққа қарайды – Дос башка карайт, кас ашка карайт; Ырыс алды – ынтымақ – Ырыс алды – ынтымак, Ынтымақ түбі – игілік – Ынтымак түбү – ийгилик; [4,123 б.]. Екі тілдегі мұндай ортақ танымдық жүйесі бар мақал-мәтелдерді көптеп кездестіруге болады. Біз тек шартты түрде ғана белгілі тақырыптарға байланысты мақал-мәтелдерді топтастырдық.

Мына мысалдардан біз қазақ, қырғыз мақал-мәтелдерінің шығу тәркіні бір, ортақ ойлау жүйесі бір, түп-тамыры бір екенін байқаймыз. Бұдан бір халық екінші халықтан тек өзінің дүниетанымына, тұрмыс-тіршілігіне ғана қатысты мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді алатынын көреміз. Мұның өзі аталған екі тілдің тектік бірілігінде көрсетеді.

Екі халықтың тұрмыс –тіршілігі ата кәсібі мал шаруашылығымен байланысты болғандықтан, аталған тілдерде төрт түлік малға қатысты мақал-мәтелдер де баршылық. Әсіресе, түркі халықтарында төрт түліктің ішінде қасиетті мал саналатын жылқыға қатысты мақал-мәтелдер көп кездеседі. Олар жылқы малын, оның әр түрлі қадір- қасиетін бейнелеуге арналған. Жылқы – түркі халықтарының ең қадірлі малы, ол – алдымен көлік ретінде, сонан соң сусындық сүтімен, дәмді етімен құнды. Оны біз «Атың жақсы болса - қанатың, Ағайын жақсы болса – санатың», «Кебек жеген ат бәйгеге шықпайды», «Ер қанаты – ат, Сөз қанаты – хат», «Ат – мінгендікі » деген қазақ мақалдарына ұқсас қырғыз мақалдары: «Атың жақсы болса - жолдың жырағы, Ұлың жақсы болса – көңіл шырағы»; «Ат - ердің қанаты»; «Кебек жеген ат байгеде чыкпайт», «Ат – мингендики, тон – кийгендики» [4, 102 б.] деген мақал-мәтелдердегі ортақ тілдік ұқсастықтардан анық байқаймыз. Тілімізге тым ерте еніп, санамызға сіңісіп кеткен, кезінде қағазға түспегендіктен, қазақ, қырғыз мақал –мәтелдерінің қай халыққа тиесілі екендігін бірден ажырату оңай емес. Дегенмен, әр халықтың кәсібін еске алып, қазір қазақ халық мақалы ретінде қолданылып жүрген, бырсыпырасы ықшамдалып, сөйлем құрылыстары өзгертіліп алынған немесе тура мағынасында алынған *Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір – Сөз – күмүш, унчукпоо – алтын, Жақсымен дос болсаң, жетесің мұратқа; жаманмен дос болсаң, қаларсың ұятқа – Уста менен дос болсон, нар кескенин аларсын; жаман менен дос болсон, бир балээге каларсын, Жақсыдан түңілме – Малы жок деп эрден түнүлбө, чөбү жок деп жерден түнүлбө, Аш қадірін тоқ білмес – Ач кадырын ток билмес, байлық мұрат емес, жоқтық ұят емес – Байлык мурат эмес, жоктук ұят эмес* секілді мағынасы

таныс- мақал мәтелдерді екі тілде де жиі кездестіреміз. Бұл мақал-мәтелдер екі тілдің де сөздік қорынан ойып тұрып өз орнын алған.

Қорыта келгенде, халық ауыз әдебиетінің бай мұрасы болып табылатын мақал-мәтелдер – жекелеген өмір құбылысына, таным үрдісіне нақты баға беретін халық мұрасы. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтатын мақал-мәтелдер аз сөзден жасалғанымен, кез келген тілде көп мағынаны, мағынамен қоса, салиқалы ойды да білдіреді. Сондықтан бауырлас қазақ, қырғыз мақал-мәтелдеріндегі ортақ ойлау жүйесінің болуы туыстас екі халықтың дүниетанымындағы, болмыс-бітіміндегі, сол секілді әр түрлі заттар мен құбылыстарды бағалаудағы олардың бір тектен шыққандығын және тіл сәйкестігін білдіреді. Сол себепті екі тілдегі мақал-мәтелдер дүниенің төрт бұрышын билеген ұлы бабаларымыздан қалған асыл қазына іспеттес бір халық пен екінші халықтың арасын жалғастырар алтын көпір болып, рухани мұра ретінде мәңгілік жасары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Адамбаев Б. Халық даналығы. –Алматы: Мектеп, 1976.
2. Дунканаев А.Т. Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү. -Каракол, 2010.
3. Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. -Алматы,1997.
Маржан сөз. СССР халықтарының мақал-мәтелдері. -Алматы,1975